

**STUDENTTEVREDENHEIDSEVALUATIE IN COMPETENTIEGERICHT ONDERWIJS OP
HET CONSERVATORIUM IN ENSCHEDE**

Chantal Scholten
Universiteit Twente
Juni 2005

Dit onderzoek was erop gericht een herontwerp van de vragenlijst te maken die gebruikt wordt voor de vakevaluaties op het conservatorium in Enschede. De vragenlijst moet langdurig gebruikt kunnen worden bij de verschillende vakken van de verschillende afdelingen. Ook moet het gekoppeld worden aan het nieuwe onderwijssysteem en de daarbij behorende portfolio's.

Er is een uitgebreid literatuuronderzoek verricht naar competentiegericht onderwijs en op welke manier een valide, betrouwbare, bruikbare en efficiënte vragenlijst samengesteld kan worden. Op deze manier is een vragenlijst ontworpen waarmee de kwaliteit van het onderwijs gemeten kan worden die zowel past bij de wensen van de gebruikers als bij het competentiegerichte curriculum.

Om een gedegen vragenlijst te kunnen maken is er grondig naar het curriculum gekeken. Er is met 6 docenten en 6 studenten van verschillende opleidingen gesproken over zowel het curriculum als over de bestaande vragenlijst. Tevens werden er interne verslagen geanalyseerd en er is bekeken hoe op andere conservatoria geëvalueerd wordt. Op basis hiervan is er een herontwerp van de bestaande vragenlijst gemaakt.

Het herontwerp is geëvalueerd met 7 docenten en 8 studenten van verschillende opleidingen, de coördinator evaluaties en de opdrachtgever. Dit was om de praktische bruikbaarheid van de herontworpen vragenlijst te toetsen. Op basis van deze gegevens is de vragenlijst weer aangepast. Met dit herontwerp is een pilot test gedaan bij een tweetal vakken en vervolgens waar nodig aangepast. Dit heeft geresulteerd in het uiteindelijke herontwerp van de vragenlijst.

Inleiding

De afgelopen twee jaar is er een nieuw curriculum ingevoerd op het conservatorium in Enschede. Daarmee werd de overstap gemaakt van traditioneel naar competentiegericht onderwijs. De eerste twee jaren zijn geïmplementeerd en bijgesteld, het derde jaar draait in het cursusjaar 2004/2005 voor het eerst experimenteel. Vorig jaar is er een kort evaluatieformulier gemaakt dat voor alle vakken gebruikt wordt. Deze vragenlijst behoefde echter een update, omdat men de indruk had dat het formulier verbeterd moest kunnen worden. Bovendien wilde men liever een geïntegreerd evaluatiesysteem dat het gehele onderwijs evalueert, waarbij portfolio's als evaluatiemiddel gebruikt worden. Dit is omdat de studenten nu werken met een portfolio waarin de leerdoelen vermeld staan, daarom vond de opdrachtgever het relevant om de portfolio's te koppelen aan het evaluatiesysteem en zo terug (en vooruit) te kijken op het genoten onderwijs.

Er is een bachelor afstudeeropdracht uitgevoerd waarin de praktische bruikbaarheid van de te ontwerpen vragenlijst centraal stond. Als uitgangspunt voor het uitvoeren van dit onderzoek is de volgende probleemstelling geformuleerd: *Hoe moet de vragenlijst eruit zien die door het conservatorium in Enschede gebruikt kan worden om de studenttevredenheid te bepalen wat betreft het competentiegerichte onderwijs?*

De deelvragen die hierbij zijn opgesteld zijn:

1. *Hoe is het competentiegerichte onderwijs vormgegeven op het conservatorium in Enschede?*
2. *Hoe wordt de praktische bruikbaarheid van de huidige vragenlijst ervaren?*
3. *Wat zijn belangrijke aandachtspunten waarmee rekening gehouden moet worden als met een vragenlijst de studenttevredenheid bepaald wordt?*
4. *Wat is de praktische bruikbaarheid van de herontworpen vragenlijst?*

Dit zijn de hoofdvragen, maar daarnaast speelt de inbedding van de vragenlijst in de organisatie ook een rol.

Dit artikel is op de volgende manier opgebouwd:

Eerst zal een overzicht gegeven worden van het theoretisch kader. Hierin zal een korte samenvatting van de literatuur gebruikt bij dit onderzoek staan. Vervolgens worden er in het methodedeel drie uitgevoerde formatieve evaluaties besproken. Dit zijn een analyse van het huidige instrument, een gebruikersevaluatie en een pilot test. Per formatieve evaluatie zullen de respondenten en de procedure en instrumenten uitgelegd worden. Na het methodedeel zullen de resultaten besproken worden die gevonden zijn tijdens de formatieve evaluaties. Dit zal gebeuren door de opgestelde deelvragen te beantwoorden. Deze zijn namelijk grotendeels te beantwoorden aan de hand van de uitgevoerde formatieve evaluaties. Aan het eind van het resultaatdeel zal de hoofdvraag beantwoord worden en zal een verantwoording van alle vragen in het herontwerp van de vragenlijst gegeven worden. Tot slot eindigt dit artikel met een discussiegedeelte waarin de kwaliteit van de ontworpen vragenlijst en de tekortkomingen van het gebruik van een vragenlijst om de studenttevredenheid te bepalen besproken worden.

Theoretisch kader

Om de kwaliteit van een curriculum te kunnen meten moet men volgens Kells, Maassen en De Haan (1991) eerst meer weten over het curriculum zelf. Door in curriculumtermen te denken kan men operationaliseren. Men moet weten hoe het curriculum is opgebouwd, welke vragen men kan stellen om meer te weten te komen over de verschillende curriculumonderdelen. Het is namelijk belangrijk om in het herontwerp van de vragenlijst goede, relevante vragen te stellen. Alleen op die manier kan het curriculum goed geëvalueerd worden en de kwaliteit van het onderwijs verbeterd. Een manier om het curriculum te bekijken is door gebruik te maken van de verschillende curriculum onderdelen die opgesteld zijn door Jan van den Akker (2004):

Tabel 2

Curriculum onderdelen

Rationale	Waarom leren de studenten?
Doelstellingen	Naar welke doelen leren de studenten?
Inhoud	Wat leren de studenten?
Leeractiviteiten	Hoe leren de studenten?

Comment [c1]: Met dank aan Nienke Nieveen en Irene Visscher-Voerman voor de begeleiding vanuit de Universiteit Twente. Daarnaast dank aan mijn opdrachtgever Krijn Koetsveld en de respondenten van het conservatorium in Enschede.

Rol van de docent	Hoe organiseert de docent het leren?
Materialen & Bronnen	Met wat wordt er geleerd?
Groepen	Met wie wordt er geleerd?
Locatie	Waar wordt er geleerd?
Tijd	Wanneer wordt er geleerd?
Beoordeling	Hoe ver is het leren gevorderd?

De rationale (verwijzend naar overkoepelende principes of centrale missie van het onderwijs) dient als belangrijk oriëntatiepunt, en de andere negen onderdelen vloeien voort uit die rationale en zijn bij voorkeur ook nog coherent met elkaar. Wil men een duidelijk beeld krijgen van de kwaliteit van het curriculum op het conservatorium in Enschede, dan zal een beschrijving gegeven moeten worden van deze tien elementen en de onderlinge samenhang daartussen. Er zal gekeken moeten worden bij welke onderdelen de mening over de kwaliteit van het onderwijs beoordeeld kan worden. Deze onderdelen zullen moeten voorkomen in de vragenlijst die studenten invullen als vakevaluatie, zodat een beeld kan worden gecreëerd van het gehele genoten onderwijs en dus van alle elementen in een module.

Daarop aansluitend kan men deze curriculumonderdelen op verschillende manieren gebruiken. Volgens Van den Akker (2004) kan een algemeen onderscheid gemaakt worden tussen de drie niveaus 'beoogd', 'geïmplementeerd' en 'bereikt'. Een uitgebreider overzicht staat weergegeven in tabel 1.

Tabel 1

Typologie van curriculumweergave

Beoogd	Ideaal	Visie (rationale of basisvisie dat ten grondslag ligt aan het curriculum)
	Formeel/Geschreven	Intenties die vastgelegd zijn in documenten en/of materialen
Geïmplementeerd	Geïnterpreteerde	Het curriculum zoals het geïnterpreteerd wordt door haar gebruikers, met name docenten.
	Operationeel	Het werkelijke onderwijsleerproces (ook wel: curriculum-in-actie)
Bereikt	Ervaringen	Leerervaringen van de studenten
	Geleerde	Resultaten (leeruitkomsten) van studenten

In dit onderzoek ligt de nadruk op 'Ervaringen', aangezien het conservatorium in Enschede graag wil weten hoe de studenten het genoten onderwijs ervaren, wat ze van het nieuw ingevoerde curriculum vinden. Er zijn meerdere manieren mogelijk om die ervaringen te meten, maar de nadruk ligt in dit onderzoek op het meten via een vragenlijst, omdat daar vanuit het conservatorium behoefte aan is. Daarom zal de huidige vragenlijst die gebruikt wordt voor vakevaluaties als uitgangspunt gebruikt, en waar nodig, verbeterd worden.

De rationale op het conservatorium in Enschede is gebaseerd op de principes van competentiegericht onderwijs. Competentiegericht leren is leren dat gericht is op het verwerven van beroepsbekwaamheden (Dekker & Dercksen, 2004). Bij competentiegericht onderwijs krijgen studenten meer verantwoordelijkheid voor hun eigen leerproces. De docent helpt en stuurt hen daarbij. Voor die begeleiding worden allerlei instrumenten gebruikt om informatie te verzamelen over de leerlingen. De informatie is niet alleen bedoeld voor een summatieve beoordeling, maar ook voor sturing van het leerproces (Van der Kroft & Van Weeren, 2004). Voor de ontwikkeling van competenties zijn de zichtbare deskundigheid en vaardigheid van beginnende beroepsbeoefenaren belangrijk, maar ook hun dieper liggende drijfveren en kwaliteiten; dat zijn de fundamentele van de individuele competenties. De persoonlijke eigenschappen geven sturing aan de competenties. Competenties omvatten ook waarden, normen, visies op zichzelf en anderen, creatieve en productieve omgang met kennis en ervaringen, motivatie en gedrevenheid. Iemands competenties worden

zichtbaar door die persoon gericht gedrag te ontlocken en keuzes te laten maken. Vervolgens moet hij die verantwoord en reflecteren op alternatieve situaties (Van der Kroft, 2002).

De kenmerken van competentiegericht onderwijs kunnen samengevat worden in de vier volgende begrippen (Van der Kroft, 2002):

- Integratie
- Contextrijke omgeving
- Reflectie
- Zelfsturing leerlingen

Voor meer informatie over de kwaliteit van het onderwijs, de curriculumonderdelen of competentiegericht onderwijs wordt verwezen naar het literatuuronderzoeksverslag behorend bij dit onderzoek. Dit verslag is op te vragen bij de auteur van dit artikel.

Methode

Het onderzoek kende in zijn totaliteit vier verschillende fasen:

1. Vooronderzoek
2. Analyse van het huidige instrument
3. Gebruikersevaluatie
4. Pilot test

Er zijn door de vier fasen heen verschillende activiteiten uitgevoerd die uiteindelijk geleid hebben tot een herontwerp van de vragenlijst. Fase twee, drie en vier zijn drie uitgevoerde formatieve evaluaties, die telkens uitmondde in een (her)ontwerp van de evaluatie. Het vooronderzoek bestond uit een literatuuronderzoek, een analyse van het competentiegerichte onderwijs en het in kaart brengen van het curriculum op verschillende niveaus. Ook is er bij andere conservatoria gekeken wat voor soort vragenlijst zij gebruikten en er is een intern verslag van het conservatorium zelf geanalyseerd. Het literatuuronderzoek is uitgevoerd om zoveel mogelijk relevante achtergrondinformatie te verzamelen om het curriculum te begrijpen. Het in kaart brengen van het curriculum op het conservatorium was belangrijk, omdat duidelijk moest zijn voor wat voor soort onderwijs en voor wat voor soort vakken de vragenlijst geschikt moet zijn. Ook is er gezocht naar informatie om de validiteit, betrouwbaarheid, bruikbaarheid en efficiëntie van de vragenlijst te waarborgen, om zo tot een goede, praktische vragenlijst te komen.

Vervolgens is door gebruik te maken van interviews met docenten, studenten, de ontwerper van de huidige vragenlijst, de coördinator evaluaties en met de opdrachtgever een analyse van het huidige instrument gemaakt. Daarbij werd gelet op wat belangrijke aandachtspunten zijn voor een goede vragenlijst. Hierbij werd ook gebruik gemaakt van het literatuuronderzoek uit het vooronderzoek. Deze fase mondde uit in een oordeel over het huidige instrument en een nieuw ontwerp.

Dit nieuwe ontwerp is door middel van een gebruikersevaluatie met docenten, studenten, de coördinator evaluaties en de opdrachtgever geanalyseerd. Deze analyse heeft geleid tot aanpassingen in het herontwerp. Dit aangepaste herontwerp is vervolgens uitgeprobeerd in twee pilot groepen. De resultaten van de pilot test hebben tot een uiteindelijk herontwerp geleid.

Er zijn in deze vier fasen verschillende activiteiten uitgevoerd, maar de meeste informatie is verkregen uit de verschillende interviews. Het accent bij de activiteiten lag op het afnemen van interviews, omdat een interview met docenten en studenten gebruikt kan worden om informatie te verkrijgen over de module en de manier waarop de docent heeft lesgegeven. Tijdens een interview kan men meer vragen stellen dan in bijvoorbeeld een enquête. Ook is er de mogelijkheid om vragen toe te lichten of door te vragen, op deze manier kan partiële non-response voorkomen worden (Swanborn, 1994). De onderzoeker is dan zeker van een antwoord.

In deze paragraaf wordt per formatieve evaluatie gekeken naar de respondenten, naar de procedure en de gebruikte instrumenten.

1) Analyse huidige instrument

De activiteiten die bij deze formatieve evaluatie zijn uitgevoerd zijn weergegeven in tabel 3.

Tabel 3

Activiteiten bij analyse huidige instrument per onderwerp

	Interview docenten	Interview studenten	Interview ontwerper huidige vragenlijst	Document-analyse	Evaluatiemethode op andere conservatoria	Interview coördinator evaluaties
Aandachtspunten vragenlijst						x
Ervaringen huidige vragenlijst	x	x	x	x		x
Ervaringen vragenlijst op andere conservatoria					x	

Respondenten

Binnen het conservatorium zijn er twee richtingen, te weten opleiding Docent Muziek en opleiding Muziek. Opleiding Muziek valt onder te verdelen in de opleidingen Klassieke Muziek, Lichte Muziek Jazz, Pop Academie, Music Technology en Muziektherapie.

Bij de selectie van de geïnterviewde docenten moest erop gelet worden dat de docenten verschillende vakken aan de verschillende opleidingen geven. Ook moeten dit docenten zijn die individueel onderwijs geven en docenten die groepsgewijs of klassikaal lesgeven. Bij de selectie van de geïnterviewde studenten moest erop gelet worden dat zij in verschillende jaren zitten en onderwijs volgen aan één van de zes verschillende opleidingen en daardoor verschillende vakken volgen. Op deze manier zou er naar een zo'n breed mogelijke manier gekeken kunnen worden naar het onderwijs op het conservatorium in Enschede.

De ontwerper van de huidige vragenlijst is verzocht mee te werken, ditzelfde geldt voor de opdrachtgever en de coördinator evaluaties. De andere conservatoria konden worden gemaild of gebeld, afhankelijk van welke gegevens er beschikbaar waren. Het uitgangspunt was om conservatoria verspreid over heel Nederland en België te benaderen.

Procedure en instrumentenInterview docenten en studenten

Zowel de docenten als de studenten zijn via e-mail benaderd. Van veel studenten was echter geen e-mailadres beschikbaar. Van veel docenten mocht vanwege privacyredenen geen e-mailadres verspreid worden. Vanwege te weinig respons op de e-mails die wel verzonden zijn, is vervolgens besloten om bij alle studenten een brief in het postvakje te doen. In overleg met de artistiek leider is besloten welke docenten nogmaals benaderd werden en via welke coördinator dit geregeld kon worden. Het selecteren van docenten en studenten is dus niet a-select gegaan, elke respondent die zich aanmeldde is gebruikt in het onderzoek. Dit heeft er uiteindelijk toe geleid dat de verdeling van het aantal respondenten bij de eerste activiteit er uitziet als in tabel 4. Ook is er een docent geïnterviewd die theorievakken aan alle opleidingen verzorgt. Deze respondent is niet in tabel 4 opgenomen, omdat deze niet te plaatsen valt bij één opleiding.

Tabel 4

Verdeling docenten en studenten bij analyseren huidige vragenlijst

	Docent Muziek	Klassieke Muziek	Lichte Muziek Jazz	Pop Academie	Music Technology	Muziektherapie
Docenten	1	1	1	1		1
Studenten	3	1		2		

Uit literatuuronderzoek is gebleken dat door middel van een vragenlijst een deelonderzoek kan worden uitgevoerd om de kwaliteit van het onderwijs te meten. Deelonderzoeken kunnen met verschillende respondentgroepen afgenomen worden, bijvoorbeeld met het management, met docenten en met studenten. Met studenten kunnen de volgende deelonderzoeken worden onderscheiden (Kells e.a., 1991):

- oordelen van studenten per vak. Per vak kan aan studenten een oordeel worden gevraagd over aspecten als presentatie van de leerstof, verroosting en wijze van tentaminering. Ook het aantal uren dat de student aan een vak besteedt, de manier waarop hij of zij zich voorbereidt op een tentamen, en dergelijke, kunnen aan bod komen.
- oordelen van studenten over studiejaar en opleiding. Op deze manier kunnen eventuele vakoverstijgende knelpunten worden opgespoord. Zaken als verdeling van de studielast en keuzevrijheid kunnen daarbij aan bod komen in het herontwerp van de vragenlijst.

Braskamp, Brandenburg & Ory (1986) geven daarop als extra uitleg dat studenten als bron een belangrijk en uniek beeld geven, omdat zij het onderwijs en de instructie zelf ontvangen. Braskamp e.a. (1986) maken geen onderscheid in evaluaties per vak of per studiejaar, zoals Kells e.a. (1991), maar geven een wat algemenere verklaring: Studentenevaluaties omvatten verklaringen, tevredenheid en waardeoordelen. Studenten zijn geschikte bronnen als ze een verklaring geven over of een beoordeling geven over:

- student-docent relaties,
- hun meningen over de professionele en ethische houding van de docent,
- de werkdruk,
- over wat ze geleerd hebben tijdens de module,
- de manier waarop beoordeeld werd, en
- de manier waarop de docent communiceerde.

Hierover kunnen dan ook vragen gesteld worden in het herontwerp van de vragenlijst.

Op het Conservatorium Saxion Hogeschool Enschede zelf werd gekeken op welke manier de vragenlijst nu gebruikt en ingezet wordt. Dit was belangrijk, omdat de uitkomsten van deze interviews gebruikt zullen worden als basis voor het herontwerp van de vragenlijst. Tijdens een interview met zeventien open vragen die vooraf waren opgesteld als leidraad tijdens het gesprek werd naar de mening van de docenten en studenten gevraagd over de huidige vragenlijst. De kern van deze vragen komt neer op het volgende:

- Wat waren sterke punten, wat waren tekortkomingen?
- Welke veranderingen zouden de docenten willen aanbrengen in de huidige vragenlijst?
- Wat zijn de wensen van de docenten met betrekking tot de vragenlijst?

Bij het samenstellen van een nieuwe vragenlijst kon daar vervolgens rekening mee gehouden worden. Op deze manier hadden docenten en studenten inspraak in het proces en bleven ze op de hoogte van eventueel komende veranderingen. Het werd duidelijk welke vragen in de vragenlijst konden blijven staan en welke veranderd moesten worden of verwijderd. Op deze manier kon de vragenlijst aangepast worden.

De vooraf gemaakte keuze voor interviews bleek een goede keuze, omdat er niet zoveel respondenten waren als gehoopt. Alle informatie die te verkrijgen was, was dan ook noodzakelijk. De interviews met de studenten duurden meestal korter dan die met docenten, gemiddeld duurden deze gesprekken 45 minuten, terwijl de gesprekken met docenten minimaal 60 minuten duurden. De gesprekken met studenten en docenten verliepen informeel en soepel. Vaak waren de gesprekken met docenten minder gestructureerd dan van tevoren gepland, doordat zij veel te vertellen hadden over zaken die ook relevant waren. Doordat er dan doorgevraagd werd, werd het interview minder gestructureerd, maar niet minder informatief.

Interview met ontwerper van de huidige vragenlijst

Er heeft een interview plaatsgevonden met de ontwerper van de huidige vragenlijst. Tijdens dit gesprek lag de nadruk op de achterliggende gedachte die de ontwerper had tijdens het ontwerpen van de vragenlijst. De vragen voor het interview waren vooraf opgesteld en werden gebruikt als leidraad tijdens het interview. Het betrof hier een tiental open vragen. De kern van deze vragen komt neer op het volgende:

- Waar zijn de vragen op gebaseerd?
- Waarom zijn deze vragen in het evaluatieformulier gezet?
- Wat zijn de ervaringen van de ontwerper met de vragenlijst?

Deze informatie was noodzakelijk, zodat er beter beoordeeld kon worden welke vragen in het herontwerp van de vragenlijst konden blijven staan en welke vragen er veranderd konden worden of zelfs verwijderd.

Documentanalyse

Het interne verslag dat gebruikt werd is een verslag van een curriculumevaluatie over het nieuwe curriculum afgenomen bij eerstejaars conservatoriumstudenten in het studiejaar 2002/2003. Naar aanleiding van het nieuwe curriculum werd onder de eerstejaars studenten van het studiejaar 2002/2003 een enquête gehouden om zicht te krijgen op de kwaliteit van het nieuwe curriculum. De analyse was erop gericht om eventuele tekortkomingen van de huidige vragenlijst op te sporen. De manier waarop nu geëvalueerd wordt op het conservatorium, werd bekeken. Als er veel opmerkingen over een bepaald onderwerp gemaakt zijn, waar geen vraag over gesteld is in de vragenlijst, kan daar een vraag over in het herontwerp opgenomen worden. Ook kon op deze manier een advies gegeven worden aan de coördinator evaluaties over de wijze waarop zij verslag kan gaan uitbrengen aan docenten en coördinatoren. Dit is een belangrijk onderdeel voor de inbedding van de vragenlijst in de organisatie.

Interview met coördinator evaluaties

Na afloop van het interview met de coördinator evaluaties was bekend hoe er rekening gehouden kan worden met de manier waarop gegevens geanalyseerd worden. Dat was belangrijk, omdat deze persoon de gegevens uiteindelijk gaat doorgeven aan docenten en andere coördinatoren. Als de vragenlijst dan voor deze persoon niet om te zetten zou zijn in een verslag heeft de evaluatie helemaal geen zin. De wensen van deze persoon moesten daarom meegenomen worden in het herontwerp.

Vergelijking andere conservatoria

Andere conservatoria in Nederland en België werden via Internet opgezocht. Dit resulteerde in een lijst met 20 conservatoria verspreid over Nederland en België. Vervolgens werden zij allen gemaïld of gebeld (afhankelijk van de beschikbaarheid van contactgegevens) met het verzoek een vragenlijst te beantwoorden over de manier waarop zij een vragenlijst gebruiken om het onderwijs te evalueren en tevens om hun vragenlijst die gebruikt wordt voor vakevaluaties op te sturen. Er werd een analyse gemaakt van teruggezonden vragenlijsten voor vakevaluaties door studenten van andere conservatoria. Er werd nagegaan hoe de vragenlijst eruit ziet en op welke manieren deze vragenlijst ingezet wordt. Op deze manier werd getracht het gebruik van de vragenlijst op het conservatorium in Enschede te verbeteren door gebruik te maken van de gegevens die verkregen werden van andere conservatoria. Ook brachten deze vragenlijsten ideeën voor de lay-out en mogelijke vragen die opgenomen konden worden.

Herontwerp maken

De activiteiten ondernomen bij deze eerste formatieve evaluatie hebben geresulteerd in een ontwerp voor een nieuwe vragenlijst. Het literatuuronderzoek heeft ervoor gezorgd dat bij het maken van het ontwerp gelet is op de volgende begrippen: validiteit, betrouwbaarheid en bruikbaarheid. In het resultaatdeel wordt ingegaan op deze begrippen.

2) Gebruikersevaluatie

Bij deze tweede formatieve evaluatie werden weer verschillende activiteiten ondernomen, deze zijn weergegeven in tabel 5.

Tabel 5

Activiteiten gebruikersevaluatie

	Interview studenten	Interview docenten	Interview coördinator evaluaties	Interview artistiek leider
Gebruikersevaluatie	x	x	x	x

Respondenten

De respondenten uit de eerste interviews zijn allen verzocht om bij het bespreken van het herontwerp nogmaals mee te werken. Net na de eerste ronde interviews kwam nog een aantal reacties binnen van een tweetal studenten en een docent die wilden meewerken aan het onderzoek. Zij zijn allen verzocht om mee te werken bij het bekijken van het herontwerp van de vragenlijst. Om ook studenten van de opleidingen Lichte Muziek Jazz, Music Technology en Muziektherapie bij het onderzoek te betrekken is er nogmaals een brief in hun postvakje gedaan met het verzoek mee te werken aan het bekijken van het herontwerp van de vragenlijst. Het was belangrijk om ook studenten van deze opleidingen bij het onderzoek te betrekken, zodat alle opleidingen betrokken waren. Aangezien er veel Duitse studenten op het conservatorium zitten is het belangrijk om te testen of zij de vragenlijst ook begrijpen. Minstens één van de geïnterviewde studenten moest dus een Duitse student zijn. De coördinator evaluaties en de artistiek leider zijn verzocht mee te werken aan een interview.

Procedure en instrumenten

Interview docenten en studenten

Er is wederom voor gekozen om interviews af te nemen. Op de brief die in de postvakjes van de studenten van de opleidingen Lichte Muziek Jazz, Music Technology en Muziektherapie was gedaan kwam geen reactie. Toen is aan docenten die al meewerkten aan het onderzoek van de betreffende opleidingen gevraagd of zij studenten wilden motiveren mee te werken. Dit heeft geleid tot de volgende verdeling van het aantal respondenten, weergegeven in tabel 6. Ook is er een docent geïnterviewd die theorievakken aan alle opleidingen verzorgt en een docent die alleen een hoofdvakles verzorgt. Deze respondenten zijn niet in tabel 6 opgenomen, omdat zij niet te plaatsen zijn bij een van de opleidingen. Een van de twee geïnterviewde studenten van de opleiding Muziektherapie is Duitse.

Tabel 6

Verdeling respondenten bij bekijken herontwerp vragenlijst

	Docent Muziek	Klassieke Muziek	Lichte Muziek Jazz	Pop Academie	Music Technology	Muziektherapie
Docenten	1	1	1	1	1	1
Studenten	1	2	1	2		2

Op basis van alle informatie verkregen uit het literatuuronderzoek en uit de eerste formatieve evaluatie is een herontwerp van de vragenlijst gemaakt. Dit herontwerp is gebruikt bij alle interviews die gehouden zijn bij deze tweede formatieve evaluatie. Dit herontwerp van de vragenlijst begint met een inleidend praatje waarin duidelijk moet worden voor de student waarom het belangrijk is dat hij/zij de vragenlijst invult. De vragenlijst bestaat in totaal uit 24 gesloten vragen, 2 open vragen en een ruimte om aanvullende informatie te geven. De vragen zijn onderverdeeld in vier kopjes, te weten: algemene vragen, inhoudelijke vragen, vragen over de begeleiding en afsluitende vragen. De vragenlijst eindigt met de opmerking 'Hartelijk dank voor je medewerking!'.

In het interview met docenten en studenten werd samen met hen de herontworpen vragenlijst bekeken. Wat vonden zij van de herontworpen vragenlijst? De nadruk lag voor de docenten - vanuit hun perspectief voor hun vak – op het achterliggende idee of er verbetervoorstellen voor hun vak uit de evaluatie zouden kunnen komen. Voor de studenten lag de nadruk op het feit of zij hun mening

kwijt kunnen in deze vragenlijst. De vragen voor het interview waren vooraf opgesteld die gebruikt konden worden als leidraad tijdens het gesprek. Het waren zes open vragen, te weten:

- Wat vinden de docenten/studenten van de lay-out?
- Zijn er nog onderdelen/vragen die de docenten/studenten missen in de herontworpen vragenlijst?
- Staan er overbodige onderdelen in?
- Zijn er vragen onduidelijk voor de docenten/studenten?
- Welke suggesties voor verbetering hebben de docenten/studenten?
- Hoe beoordelen zij de praktische bruikbaarheid?

Van tevoren was ingepland dat de interviews 30 minuten zouden duren. Wederom duurden de gesprekken met de studenten korter (gemiddeld 20 minuten) als de gesprekken met de docenten (gemiddeld 30 minuten). Dit kwam ook weer doordat docenten meer informatie vertelden en meer uitwijdden. Ook haalden zij meer voorbeelden aan op welke situaties de vragen wel/niet toepasbaar zouden zijn.

Interview coördinator evaluaties

Deze persoon is niet inhoudelijk verantwoordelijk voor de vragenlijst, maar moet een samenvatting maken en die samenvatting vervolgens doorsturen naar de artistiek leider/management/afdelingscoördinatoren. Deze persoon moet de vragen en de antwoorden die gegeven kunnen worden in de vragenlijst begrijpen, omdat de gegevens omgezet moeten worden in een samenvattend verslag. Als deze persoon de vragenlijst dan anders interpreteert of onduidelijkheden heeft over bepaalde vragen ontstaat er mogelijk een verkeerd beeld, waardoor de evaluatie verkeerd kan uitpakken. Ook moet deze persoon de gegevens makkelijk kunnen verwerken; is dat mogelijk met deze vragenlijst? Dit zijn aspecten die tijdens het gesprek met deze persoon werden behandeld. Het was een ongestructureerd gesprek, zonder vooraf opgestelde vragen.

Interview artistiek leider

Samen met de artistiek leider werd de vragenlijst geanalyseerd. Dit gebeurde in een open interview met tien open vragen die gebruikt werden als leidraad. De kern komt neer op deze drie vragen:

- Heeft de artistiek leider nog vragen en/of opmerkingen met betrekking tot de vragenlijst?
- Vindt de artistiek leider de herontworpen vragenlijst geschikt voor het competentiegerichte onderwijs op het conservatorium in Enschede?
- Ontbreken er volgens de artistiek leider nog vragen/onderdelen in de vragenlijst?

Aanpassing herontwerp

Deze fase heeft geresulteerd tot een aanpassing van het herontwerp van de vragenlijst. In het resultaatdeel verderop in dit artikel wordt ingegaan op de gemaakte aanpassingen.

3) Pilot test

Deze derde formatieve evaluatie bestond uit het testen van het aangepaste herontwerp van de vragenlijst bij twee verschillende vakken.

Respondenten

De respondenten zitten in twee groepen. Beide groepen volgden een theorievak. De eerste pilot groep bestaat uit 10, die dag aanwezige, eerstejaars studenten Muziektherapie en Docent Muziek en de andere pilot groep bestaat uit 7, die dag aanwezige, tweedejaars studenten van de opleiding Lichte Muziek Jazz en Docent Muziek. Deze twee bestaande groepen zijn geselecteerd op het feit dat het eerstejaars en tweedejaars studenten zijn en het feit dat er van meerdere opleidingen studenten in één groep zitten. Op deze manier wordt een breder draagvlak gecreëerd, doordat er meerdere opleidingen van het conservatorium betrokken worden bij het testen van de vragenlijst. Er is bewust gekozen voor een groep eerstejaars en een groep tweedejaars studenten, omdat zij degenen zijn die het meest ervaren van het competentiegerichte onderwijs. Vierdejaars studenten zullen weinig terugzien van competentiegericht onderwijs, bij hen is het nieuwe curriculum niet geïmplementeerd.

Procedure en instrumenten

Op basis van de uitkomsten van de tweede formatieve evaluatie is het herontwerp van de vragenlijst aangepast. Bij twee groepsgewijze theoretische lessen, gegeven aan eerstejaars en tweedejaars studenten is dit aangepaste herontwerp getest. De studenten zijn tijdens het volgen van deze les gevraagd om de vakevaluatie in te vullen. De vragenlijst bevatte als extra vraag 'Welke vraag mis je in dit formulier? Waarom?'. Dit was om zo te achterhalen of de vragenlijst nog belangrijke vragen miste volgens de (toekomstige) gebruikers. Een tweede reden om deze evaluatie uit te voeren was dat gekeken kon worden of alle vragen duidelijk zijn voor de gebruikers. Er werd aan de studenten gevraagd een vraagteken te zetten voor vragen die zij niet begrepen. Een derde reden om de evaluatie uit te voeren was dat op deze manier gekeken kon worden hoelang de studenten er ongeveer over doen om de vakevaluatie in te vullen. Van tevoren werd dit ingeschat op 10 minuten. Het uitproberen nam gemiddeld echter 8 minuten in beslag, op één respondent na was iedereen binnen 10 minuten klaar met invullen. De lengte van de vragenlijst is dan ook prima, dit is belangrijk in verband met het oog op betrouwbaarheid en bruikbaarheid (Dousma, Horsten & Brants, 1997). Vierde reden waarom de vragenlijst uitgetoetst werd is het feit dat de coördinator evaluaties op deze manier kon kijken of er makkelijk verbanden te leggen zijn, of dat bepaalde vragen elkaar tegenspreken.

Resultaten

In dit resultaatdeel zullen de vooraf opgestelde deelvragen beantwoord worden. Dit zal grotendeels gedaan worden door de resultaten van de drie uitgevoerde formatieve evaluaties weer te geven. De redenering om van ruwe data tot resultaten te komen is, tenzij anders vermeld, gebaseerd op het criterium dat meerdere docenten het noemden, of meerdere studenten. Ook als zowel docenten en studenten het zeiden, werden de ruwe data als resultaat gebruikt.

Deelvraag 1: Het competentiegerichte onderwijs

Uit interviews met docenten en studenten kan deelvraag 1 beantwoord worden:

Hoe is het competentiegerichte onderwijs vormgegeven op het conservatorium in Enschede?

Bij de opleiding Popacademie loopt het nieuwe competentiegerichte curriculum zeer goed. Deze opleiding heeft dan ook de mogelijkheid gehad om vanaf dat de opleiding startte het competentiegerichte onderwijs als uitgangspunt te nemen. De docenten die lesgeven aan de Popacademie zijn niet gewend al jaren les te geven op een andere manier, maar konden vanaf het begin van het nieuwe curriculum op deze manier lesgeven. Dit komt doordat de Popacademie een relatief nieuwe opleiding is. Ook bij de opleiding Music Technology loopt het competentiegerichte curriculum redelijk goed. Bij de andere opleidingen lopen docenten vaak tegen problemen aan: Inmiddels zijn de meeste docenten gewend aan de ideeën en theorieën van competentiegericht onderwijs, maar ondervinden zij in de dagelijkse praktijk problemen met het toepassen. Vooral het vinden van de tijd om goed naar mogelijke oplossingen te kijken is een veelgehoord probleem.

Studenten zien deze problemen terug. De principes van competentiegericht leren zijn bij hen wel bekend; er wordt gesproken over competenties; er moet een Persoonlijk Ontwikkelings Plan (POP) geschreven worden; bij sommige opleidingen wordt er gewerkt aan een opzet voor een portfolio en er zijn opdrachten voor studiegroepen. De uitwerking van deze principes is echter vaak minimaal. Als studenten bijvoorbeeld een POP geschreven hebben wordt er vervolgens niets mee gedaan. De opdrachten voor de studiegroep zijn niet relevant, of de studiegroep komt nooit bij elkaar. Er wordt een portfolio in elkaar gezet en aan elkaar gepresenteerd, maar vervolgens wordt er nooit meer naar gekeken of over gesproken. De conclusie die dan ook getrokken kan worden is dat het competentiegerichte onderwijs, met uitzondering van de Popacademie en Music Technology, bij alle opleidingen nog volop in ontwikkeling is. Het begin is er, maar de goede uitwerking in de dagelijkse praktijk moet nog komen.

Deelvraag 2: Praktische bruikbaarheid van de huidige vragenlijst

Tijdens alle interviews over het curriculum is ook de huidige vragenlijst die gebruikt wordt voor vakevaluaties geanalyseerd. De resultaten van deze gesprekken leidden tot het beantwoorden van de volgende deelvraag: 'Hoe wordt de praktische bruikbaarheid van de huidige vragenlijst ervaren?'

Veel van de ondervraagde docenten en ondervraagde studenten gaven toe dat ze de vragenlijst 'wel eens' hadden gezien of ingevuld, maar dat ze er verder weinig mee deden. Er was geen sprake van terugkoppeling van de resultaten van deze evaluaties naar de docenten toe en voor de studenten was het dan ook niet duidelijk waarom ze de vragenlijst invulden, aangezien er niets met de resultaten werd gedaan.

Na deze eerste formatieve evaluatie, de analyse van het huidige instrument, bleek dat de huidige vragenlijst een aantal, inhoudelijk en tekstueel gezien, goede stellingen bevat. Dit zijn bijvoorbeeld:

- De inhoud van deze module sluit aan bij de leerdoelen/competenties.
- De doelen en inhoud van deze module zijn relevant voor mijn toekomstig werk als musicus/docent muziek.
- De inhoud van de toets/eindopdracht sluit aan bij wat ik in de lessen geleerd heb.

Deze stellingen vonden de ondervraagde docenten en studenten goed, omdat ze belangrijk, kort en eenduidig zijn.

De volgende vraag werd ook belangrijk geacht, maar de manier waarop de stelling was weergegeven kwam niet overeen met de antwoordmogelijkheden:

- Wat is je algemene oordeel over dit vak?

Bij deze vraag kan de student namelijk geen antwoord geven, hij/zij moet kiezen uit Zeer mee oneens, Oneens, Neutraal, Eens of Zeer mee eens.

Ook werd door de ondervraagde studenten aangegeven dat een vraag over studiebelasting belangrijk is; dit is iets dat speelt op het conservatorium. Daarnaast worden vragen die gaan over de zelfstandigheid van de student, de organisatie, het studiemateriaal, de invloed op wat er in de lessen gebeurt en de opdrachten wel door de ondervraagde docenten en studenten gewaardeerd in een vakevaluatie, maar niet in de vorm waarin ze nu staan. Het algemene oordeel is dat er te veel overdrijvingen in de stellingen zitten (erg, groot). Sommige vragen zouden volgens hen duidelijker zijn als er voorbeelden bij zouden staan. Het is duidelijk geworden dat studenten veelvuldig gebruik maken van de ruimte voor eigen opmerkingen. Een andere vaak gehoorde opmerking is de opmerking over het woord module. Module is een woord dat nooit gebruikt wordt op het conservatorium, iedereen praat over vak, zowel docenten als studenten.

De lay-out van de huidige vragenlijst werd niet gewaardeerd. Het is wel compact en op één A4-tje, maar de stellingen staan te dicht op elkaar, het lettertype is te klein, de vragenlijst ziet er niet aantrekkelijk uit en het oogt niet overzichtelijk.

De conclusies van deze formatieve evaluatie werden gebruikt als basis voor het herontwerp van de vragenlijst. Ook was dit herontwerp gebaseerd op het bij dit onderzoek horende literatuuronderzoek.

Deelvraag 3: Belangrijke aandachtspunten vragenlijst

De eerste en tweede formatieve evaluatie hebben er, samen met het bij dit onderzoek uitgevoerde literatuuronderzoek, toe geleid dat deelvraag 3 'Wat zijn belangrijke aandachtspunten waarmee rekening gehouden moet worden als met een vragenlijst de studenttevredenheid bepaald wordt?' als volgt beantwoord kan worden:

Het literatuuronderzoek heeft een aantal begrippen opgeleverd waaraan gedacht moet worden bij het samenstellen van een vragenlijst. Deze begrippen zijn: validiteit, betrouwbaarheid en bruikbaarheid. Validiteit is de mate waarin de vragenlijst meet wat men ermee beoogt te meten, de mate waarin de vragenlijst aan zijn doel beantwoordt (Dousma e.a., 1997). Samenvattend kan het volgende gezegd worden als men de validiteit wil bewaken (Dousma e.a., 1997):

- A. Zorg ervoor dat de inhoud is afgestemd op wat men wil meten.
- B. Zorg ervoor dat de te toetsen doelstellingen zoveel mogelijk in de vragenlijst vertegenwoordigd zijn.

Onder betrouwbaarheid verstaan we de mate waarin een vragenlijst consistent meet, ongeacht het doel (Dousma e.a., 1997); de mate waarin het oordeel vrij is van fouten.

Om de betrouwbaarheid te bewaken kunnen de volgende vuistregels aangehouden worden (Dousma e.a., 1997):

- A. Formuleer de vragen nauwkeurig en onafhankelijk van elkaar op.
- B. Zorg ervoor dat de vragenlijst uit een voldoende aantal vragen bestaat.

Bruikbaarheid betekent dat de toetsprocedure binnen een beperkte hoeveelheid tijd en met een beperkte hoeveelheid middelen door de docent is uit te voeren, waarbij het zowel gaat om het samenstellen van een vragenlijst als om de afname en verwerking ervan. Ook moet de procedure niet onnodig ingewikkeld zijn voor studenten, met andere woorden, ze moet efficiënt en werkbaar zijn. Samenvattend kan het volgende gezegd worden om de bruikbaarheid te bewaken (Dousma e.a., 1997):

- A. Formuleer vragen zakelijk en zorg voor een goede lay-out.
- B. Let erop dat de vragen eerlijk zijn en voldoende informatie bevatten.
- C. Zorg ervoor dat de lengte van de vragenlijst is aangepast aan de afnametijd.

Uit de eerste formatieve informatie konden ook aandachtspunten gehaald worden:

Een inleiding is wel belangrijk op het evaluatieformulier, daarin wordt het voor studenten duidelijk waarom ze de vragenlijst moeten invullen. Deze inleiding moet echter kort en helder zijn, er moeten niet allerlei formele termen in staan. Het taalgebruik moet aansluiten op de doelgroep, namelijk de studenten van de het conservatorium.

De vragenlijst moet een goede lay-out hebben en overzichtelijk ogen, dat zorgt ervoor dat de vragenlijst goed bruikbaar en efficiënt is (Dousma e.a. 1997). Dit kan bewerkstelligd worden door met kopjes te werken en met een groter lettertype. Als vragen in een tabel staan komt het overzichtelijk over en is het duidelijk welke vragen bij welk onderwerp horen. De stellingen moeten verder uit elkaar staan. Ook moet het duidelijk gemaakt worden dat er een voor- en een achterkant is.

De open vragen bieden de mogelijkheid om naar uitleg te vragen, niet alleen om een mening. De open vragen moeten ook vragen naar wat wel goed is, niet alleen naar wat niet goed is. Het is belangrijk dat studenten extra uitleg kunnen geven, daar moet dus zeker een ruimte voor gereserveerd blijven, dat zorgt ervoor dat de vragenlijst bruikbaar is. De inhoudsvaliditeit kan gewaarborgd worden door ervoor te zorgen dat de vragenlijst representatief is voor het genoten onderwijs (Dousma e.a., 1997). De volgende onderdelen moeten dan in de vragenlijst bevestigd moeten worden, dan is ook de begripsvaliditeit gewaarborgd: leerdoelen/competenties, organisatie, studielast, inhoudelijke samenhang met andere vakken, werkvormen, kwaliteit van het studiemateriaal, de kwaliteit van de opdrachten, de studiegroep, de inhoud en vorm van de toets/eindopdracht, de begeleiding van de docent, de manier waarop de docent uitleg geeft, of de docent openstaat voor ideeën en meningen van studenten, of de student de mogelijkheid heeft om zelfstandig te werken en tot slot is het belangrijk een oordeel te krijgen over het vak in zijn algemeenheid. Op deze manier kan men kijken of de inhoud is afgestemd op wat men wil meten (Dousma e.a., 1997).

De antwoordmogelijkheden kunnen met woorden worden neergezet (Zeer mee oneens, oneens, etc) of met plussen en minnen (--, ++). Neutraal is een antwoordmogelijkheid die niet noodzakelijk is, studenten vullen deze mogelijkheid vaak in als ze geen antwoord weten of als ze niet willen nadenken. De optie NVT (niet van toepassing) is noodzakelijk, aangezien niet alle vragen van toepassing zijn bij alle vakken. Ook kan het zijn dat een student wel vakken heeft gevolgd, maar geen toets heeft gemaakt, of andersom.

Deelvraag 4: Praktische bruikbaarheid van de herontworpen vragenlijst

Naar aanleiding van de tweede en derde formatieve evaluatie - de gebruikersevaluatie en de pilot test - kon de deelvraag 'Wat is de praktische bruikbaarheid van de herontworpen vragenlijst?' beantwoord worden.

Bij de tweede formatieve evaluatie, de gebruikersevaluatie, bleek dat er een aantal lay-out verbeteringen konden plaatsvinden, onder andere: het even groot maken van de hokjes van de tabellen, het vergroten van de pijl onderaan de eerste pagina. Daarnaast zijn er dertien tekstuele veranderingen aangebracht (zie voor voorbeelden tabel 7. Voorbeelden van tekstuele veranderingen) en zes inhoudelijke veranderingen (zie voor voorbeelden tabel 8. Voorbeelden van vraaginhoudelijke veranderingen):

Tabel 7

Voorbeelden van tekstuele veranderingen

<i>Verandering</i>	<i>Waarom?</i>
Voor het woord 'Vak' is 'Evaluatie' geschreven.	Op deze manier werd direct duidelijk waar dit formulier over gaat.

Achter NVT is een * geplaatst. Onderaan de pagina is 'NVT = Niet van toepassing' gezet.	Voor Duitse studenten is het moeilijk om zonder uitleg te bevatten wat NVT betekent. De uitleg niet van toepassing is voor hen nodig.
Het kopje 'Vragen over de begeleiding' is veranderd in 'Vragen over de begeleiding van de docent'.	Dit maakte duidelijker naar de student toe wat voor soort vragen onder dit kopje staan.

Tabel 8

Voorbeelden van vraaghoudelijke veranderingen

<i>Stelling</i>	<i>Veranderd in:</i>	<i>Omdat:</i>
De verrooistering van het vak is goed.	De lessen worden op afgesproken tijdstippen gegeven.	De stelling was niet eenduidig zoals hij er stond, studenten vatten deze vraag verschillend op. De stelling is op deze manier veranderd, omdat: <ul style="list-style-type: none"> - om wat voor reden dan ook, de lessen vaak vervallen, later beginnen of eerder eindigen; - het voor muzikanten echter wel belangrijk is om te leren dat zij op tijd moeten zijn en goed hun tijd moeten indelen; - docenten daarin het goede voorbeeld moeten geven en de lessen op afgesproken tijdstippen moeten geven.
De studiegroep speelt een belangrijke rol in dit vak.	Het vak ondersteunt de studiegroepopdrachten.	De stelling zoals hij er stond was te vaag, te algemeen. Door de vraag toe te spitsen op de studiegroepopdrachten wordt de stelling concreter en duidelijker.

Uit het interview met de artistiek leider bleek dat één vraag niet relevant was, deze signaleerde een probleem dat ook al bij de voorgaande vraag zou worden gesignaleerd. Daarom is de vraag 'De opdrachten voor dit vak hebben een goed moeilijkheidsniveau.' verwijderd.

Ook gaf de artistiek leider aan dat hij de voorkeur geeft aan de vraag 'De docent doet een beroep op mijn eigen zelfstandigheid' boven de vraag 'De docent doet een beroep op mijn competenties (bijvoorbeeld zelfstandigheid en zelfreflectie)'.

Doordat er per te bevragen onderdeel te weinig vragen gesteld konden worden in verband met de lengte van de vragenlijst (maximaal 1 A4) kon er geen statistische data-analyse met het programma SPSS uitgevoerd worden op de vragenlijst. Dit was eerst wel de bedoeling om zo de validiteit en betrouwbaarheid van de vragenlijst te onderzoeken.

De resultaten van de tweede formatieve evaluatie werden gebruikt als input voor de derde formatieve evaluatie. De gevonden resultaten leidden namelijk tot veranderingen in het herontwerp van de vragenlijst. Dit aangepaste herontwerp werd gebruikt bij de derde formatieve evaluatie.

Bij de derde formatieve evaluatie, de pilot test, werd de praktische bruikbaarheid van het aangepaste herontwerp getest.

Er was bij een drietal tweedejaars studenten onduidelijkheid over de vraag over startkennis en vaardigheid. Op zich is duidelijk wat startkennis en startvaardigheid is, maar welke startkennis precies is onbekend, dus die aan het begin van het jaar of aan het begin van het vak of aan het begin van de opleiding. Vandaar dat de toevoeging 'aan het begin van dit vak' is toegevoegd. Eén eerstejaars student vroeg zich af of de vraag 'De inhoud van dit vak sluit aan bij de leerdoelen/competenties.' op de algemene leerdoelen slaat, of op de leerdoelen van het vak. Om verder verwarring te voorkomen wordt daarom 'van dit vak' toegevoegd.

Twee eerstejaars studenten gaven aan dat de vraag 'De lessen worden op afgesproken tijdstippen gegeven.' onduidelijk is voor hen. Ook hadden drie eerstejaars studenten de toevoeging 'muziktherapeut' achter de vragen waarin 'musicus/docent muziek' stond. Eén student maakte de opmerking dat hij de vragenlijst te lang vond. Ook werden opmerkingen gemaakt als 'een duidelijke vragenlijst' 'hij is overzichtelijk' en 'eindelijk een goede vragenlijst'. Verder waren er geen onduidelijkheden en konden de studenten hun ideeën over het genoten onderwijs in deze vragenlijst

kwijt. Bij de vraag ‘Welke vraag mis je nog in dit formulier?’ was er namelijk niet één student die daar een vraag opschreef. De conclusie dat de vragenlijst op deze manier een compleet beeld kan geven van het genoten onderwijs, werd hier dan ook uitgetrokken. De bruikbaarheid van het herontwerp van de vragenlijst blijkt, naast het feit dat de vragen nu allemaal helder en eenduidig zijn, uit het feit dat het invullen van de vragenlijst niet meer dan tien minuten in beslag neemt, het zijn niet te veel vragen en alles staat op 1 A4-papier. Tevens is het duidelijk dat er een voor- en een achterkant is, dat studenten dus moeten omslaan. Ook is de lay-out van de vragenlijst overzichtelijk en duidelijk.

Uiteindelijke herontwerp vragenlijst

De drie formatieve evaluaties hebben uiteindelijk geresulteerd in het eindontwerp van de vragenlijst die gebruikt zal worden tijdens de vakevaluaties. Dit ontwerp is niet opgenomen in dit artikel, maar kan opgevraagd worden bij de auteur van dit artikel. Het ontwerp van de vragenlijst is tevens het antwoord op de hoofdvraag die in dit onderzoek beantwoord wordt: *Hoe moet de vragenlijst eruit zien die door het conservatorium in Enschede gebruikt kan worden om de studenttevredenheid te bepalen wat betreft het competentiegerichte onderwijs?*

Verantwoording herontwerp vragenlijst

De lay-out moest zodanig zijn dat het rustig en overzichtelijk oogde. De vragenlijst moest passen op 1 A4-tje. Het moest echter wel duidelijk zijn dat er een voorkant en een achterkant is. Daarom is er gekozen om in de rechterbovenhoek op de voorkant ‘1/2’ en op de achterkant ‘2/2’ neer te zetten. Rechtsonderaan de pagina staat ‘Zie achterzijde ---->’.

De vragenlijst begint met de woorden ‘Evaluatie van het Vak’. Evaluatie maakt direct duidelijk waar dit formulier over gaat. Er is gekozen voor het woord ‘Vak’, omdat dit de gangbare term is die wordt gebruikt op het conservatorium. Het woord ‘module’ past beter bij competentiegericht onderwijs, maar ‘module’ roept weerstand op, vandaar dat gekozen is voor ‘Vak’. ‘Docent(en)’ is opgeschreven, omdat sommige vakken door meerdere docenten tegelijkertijd worden gegeven. Ook kan het zijn dat één vak door meerdere docenten aan dezelfde klas wordt gegeven. De beoordeling die studenten geven gaan over de betreffende docent, dus is het belangrijk dat die naam vermeld wordt.

Vervolgens begint de vragenlijst met een inleiding op de vragenlijst. Deze inleiding moet studenten motiveren om de vragenlijst in te vullen. Het doel van de vakevaluatie moet erin helder worden. Deze inleiding moest kort maar krachtig zijn, om rekening te houden met betrouwbaarheid en bruikbaarheid.

Studenten kunnen kiezen uit de antwoordmogelijkheden ‘Zeer mee oneens’, ‘Oneens’, ‘Eens’, ‘Zeer mee eens’ en ‘NVT’. Er is bewust voor gekozen om geen optie ‘Neutraal’ te gebruiken, om studenten te dwingen een keuze te maken. Ze zijn het met een stelling eens of niet. Studenten zetten een kruisje in de kolom van hun antwoordkeuze.

De vragenlijst begint met kopje ‘A. Algemene vragen’. Er is bewust voor gekozen om met algemene vragen te beginnen, vervolgens naar B. Inhoudelijke vragen, naar de inhoud van het vak te vragen, dan over C. Begeleiding van de docent en ten slotte een tweetal afsluitende open vragen te stellen bij kopje D. Als laatste hebben studenten de mogelijkheid extra aanvullende informatie te geven bij een bepaalde vraag. In de volgende tabellen (tabel 9 t/m 12) zullen per gebruikt kopje van de vragenlijst de bijbehorende vragen met verantwoording weergegeven worden.

Tabel 9

Verantwoording algemene vragen

1. De leerdoelen/competenties van dit vak zijn bij mij bekend.	Het is belangrijk dat studenten weten wat ze geleerd hebben aan het einde van een vak. Als dit niet bekend is, betekent dat dat de student niet goed heeft opgelet/gezocht, of dat de docent de leerdoelen niet toegankelijk heeft voor iedereen.
2. De inhoud van dit vak is relevant voor mijn toekomstig werk als musicus / docent muziek.	Dit heeft te maken met competentiegericht onderwijs. Realistische praktijksituaties worden gebruikt als uitgangspunt voor het curriculum

	(Tillema, Kessels & Meijers, 2000, In: Sluijsmans, 2002). Studenten moeten contextrijke lesstof aangeboden krijgen. Alles moet in het teken staan van het toekomstige beroep.
3. Dit vak zet mij aan het denken over mijzelf als toekomstig musicus / docent muziek.	Zelfreflectie speelt een fundamentele rol in competentiegericht onderwijs (Dekker & Dercksen, 2004). Dit is echter wel iets wat studenten moeten leren, zodat ze het steeds beter kunnen. Studenten moeten zich afvragen waarom ze vakken volgen, in hoeverre ze geschikt zijn als toekomstig muzikant.
4. Ik heb tijdens dit vak de te bereiken competenties verder kunnen ontwikkelen.	Het vak staat in het teken van de ontwikkeling van de competenties die bij het vak te bereiken zijn. Als het vak daar in zijn algemeenheid niet in is geslaagd, of niet de mogelijkheid heeft geboden, klopt het onderwijs niet en zal er een aanpassing moeten plaatsvinden.
5. De lessen worden op afgesproken tijdstippen gegeven.	Veel lessen beginnen later dan gepland, waardoor andere afspraken moeten verschuiven of ook later beginnen. Studenten hebben recht op volledige uren les, op afgesproken tijdstippen. Ook moeten studenten leren dat muzikanten op tijd op afspraken moeten zijn. De docent geeft daarin het goede voorbeeld. Het zich aan afspraken houden kan gezien worden als een aspect van een competentie, een soort mentaliteit die studenten en docenten moeten hebben (Bergenhengouwen, 1998, In: Van der Kroft, 2002)
6. Hoeveel uur heb je <i>gemiddeld genomen totaal per week</i> aan dit vak besteed (inclusief lescontacttijd, zelfstudie en organisatie)?	Deze vraag gaat over studiebelasting. Veel studenten ervaren dat zij een te hoge studielast hebben. Veel studenten weten echter niet hoeveel uur er voor een vak is ingepland op het jaarrooster. Door te vragen naar een gemiddeld aantal uur per week kan de docent van het vak kijken of de studielast te hoog is, te laag, of goed.

Tabel 10

Verantwoording inhoudelijke vragen

1. De inhoud van dit vak sluit aan bij de leerdoelen/competenties van dit vak.	Als de inhoud niet aansluit bij de van tevoren vastgestelde leerdoelen/competenties die bij het vak horen, heeft de docent zijn lessen niet goed voorbereid. De docenten moeten zich houden aan een bepaalde lijn in het curriculum, gedurende vier jaar. Daar zit een opbouw in, als de docent vervolgens afwijkt van deze lijn kan het zijn dat de student nog niet toe is aan de inhoud die de docent aanbiedt.
2. De inhoudelijk samenhang met andere vakken is goed (bijvoorbeeld hoofdvak met theorie of stage met methodiek).	De vakken zijn niet langer kleine eilandjes waarbij elk eilandje afzonderlijk moet opereren. De verschillende vakken kunnen heel goed samenwerken, waardoor er voor de student een duidelijke lijn ontstaat. Hierdoor kan er meer begrip ontstaan en diepgang plaatsvinden. Studenten leren op deze manier veel sneller en de tijd wordt beter benut.

3. Er is voldoende afwisseling tussen werkvormen (theorie/oefening/interactie/groepswerk/zelfstandig werken/zelfstudie).	Als alle lessen van dit vak op dezelfde manier gegeven worden is de les niet interessant. Ook theoretische vakken kunnen gegeven worden terwijl er met wisselende werkvormen binnen één les gewerkt wordt. Studenten vinden de les dan interessanter, blijven gemotiveerd en leren daardoor meer.
4. De inhoud sluit aan bij mijn startkennis en –vaardigheid aan het begin van dit vak.	De lessen moeten aansluiten bij het niveau van de studenten. Als de inhoud begint op een niveau waar de studenten nog niet zijn, dan krijgen ze er weinig van mee. De lessen zijn dan eigenlijk een verspilling van tijd. Als de inhoud te makkelijk is heeft de student geen uitdaging en bestaat de kans dat hij ongemotiveerd wordt. Ook kan zo getraceerd worden of het vak op het juiste moment in de vier jaar wordt gegeven.
5. Ik ben tevreden over de kwaliteit van het studiemateriaal.	Het studiemateriaal moet de student helpen om bepaalde kennis en vaardigheden te beheersen. Het studiemateriaal moet duidelijk en compleet zijn. Nu wordt studiemateriaal vaak ter plekke gemaakt. Studenten geven aan dat zij behoefte hebben aan meer readers en minder mondelinge uitleg. Dat kan nu aangegeven worden.
6. Het vak ondersteunt de studiegroepopdrachten.	Dit is een belangrijke werkvorm behorende bij het competentiegerichte onderwijs. In de praktijk wordt vaak te weinig met de studiegroepopdrachten gedaan, waardoor de studiegroepen niet goed lopen. Het is dus belangrijk hiernaar te vragen in een vakevaluatie, zodat dit tijdens een gesprek tussen coördinator en docent aangekaart kan worden.
7. De opdrachten voor dit vak ondersteunen mij bij het bereiken van de door mij te ontwikkelen competenties.	Als de lesstof goed aansluit bij de behoeftes van de studenten, moeten de opdrachten deze ook ondersteunen. Als de opdrachten niet helpen bij het ontwikkelen van de competenties is het enkel een vorm van tijdsopvulling. De opdracht moet in het teken staan van het helpen bereiken van een competentie. Is dit niet het geval, dan is de opdracht niet goed en moet dan aangepast worden. Competentiegericht onderwijs betekent dat de inhoud niet langer wordt gedefinieerd vanuit het perspectief van de vakinhouden, maar vanuit het perspectief van de te ontwikkelen vaardigheden (Tillema, Kessels & Meijers, 2000, In: Sluijsmans, 2002).
8. De inhoud van de toets/eindopdracht sluit aan bij wat ik in de lessen heb geleerd.	Het is belangrijk dat de inhoud van de toets overeenkomt met de stof die tijdens de lessen behandeld is. Als de docent tijdens de lessen iets anders heeft behandeld en vervolgens in de toets iets anders vraagt, dan is er sprake van discrepantie tussen de twee.
9. De vorm van de toets/eindopdracht past bij de manier waarop geoefend is tijdens de lessen.	De manier waarop er tijdens de lessen geoefend is is bepalend voor de manier waarop studenten zich bepaalde vaardigheden eigen maken. Als er tijdens de toets op een andere manier wordt getoetst kan het zo zijn dat de resultaten veel lager zijn, doordat

	studenten deze manier van werken niet gewend zijn.
--	--

Tabel 11

Verantwoording vragen over de begeleiding van de docent

1. Ik ben tevreden over de begeleiding of coaching van de docent.	De rol van de docent is niet langer die van kennisexpert en hij is niet langer de persoon die het proces stuurt, maar een docent moet de student vooral begeleiden en coachen, en is pas daarna expert (Dekker & Dercksen, 2004).
2. De docent geeft duidelijke uitleg.	Als de docent heel veel kennis heeft, maar het niet over kan brengen is het zonde van de tijd en energie die zowel docent als student in de les stopt. Als de docent niet duidelijk kan uitleggen hoe een opdracht gedaan moet worden, of hoe een bepaald stuk gespeeld moet worden wordt er niets geleerd.
3. Tijdens de les wordt de lesstof aangepast aan individuele behoeftes.	Het is niet de bedoeling dat de docent zijn les draait en verder nergens op hoeft te letten. De docent moet kijken naar de individuele student, naar wat deze student wil leren en zodoende proberen daar rekening mee te houden en de lesstof daarop aan te passen. Dit is een belangrijk aspect van competentiegericht leren.
4. Ik krijg tijdens de les ruimte voor eigen inbreng.	Dit is een belangrijk punt in competentiegericht leren. Docenten moeten niet zodanig lesgeven dat de student alleen zit en luistert naar wat de docent te vertellen heeft. De student moet ruimte krijgen om na te denken over wat de docent zegt en er vervolgens iets mee kunnen doen, de student moet ruimte krijgen voor eigen inbreng.
5. De docent is bereid te luisteren naar mijn vragen en/of opmerkingen.	Het is een belangrijk onderdeel van lesgeven dat docenten luisteren naar vragen en/of opmerkingen van docenten. Doet hij/zij dat niet, dan kan hij zijn onderwijs nooit afstemmen op de individuele leerling. Dan weet de docent niet wat er speelt in de klas.
6. De docent doet een beroep op mijn eigen zelfstandigheid.	Een docent moet lesgeven op zo'n manier dat een student zijn competenties kan oefenen en ontwikkelen. De docent moet dit stimuleren en hanteren in zijn dagelijkse onderwijs. Zelfstandigheid is een belangrijk aspect in het competentiegerichte onderwijs (Dekker & Dercksen, 2004). Dit is voor de studenten ook een duidelijke en herkenbare competentie, vandaar dat specifiek naar deze competentie wordt gevraagd.

Tabel 12

Verantwoording afsluitende open vragen

Vraag:	Verantwoording:
1. Mijn algemene oordeel over dit vak (1=bijzonder slecht, 10=bijzonder goed):	Door alle voorgaande vragen hebben de studenten goed moeten nadenken over het vak; wat ze wel goed vonden en wat niet. Deze vraag dient als eindconclusie van de vragenlijst. De vragen hierna kunnen de studenten dan als uitleg gebruiken, een manier om feedback te geven en hun cijfer uit te

	leggen. Studenten geven hier een waardeoordeel aan het vak.
2. Welke onderdelen of aspecten van dit vak vind je goed?	Het is belangrijk dat studenten niet alleen hun mening geven over zaken waar ze ontevreden over zijn, maar ook over positieve, goede dingen.
3. Welke onderdelen of aspecten zouden veranderd moeten worden? <i>Hoe</i> zou dit gedaan kunnen worden?	Studenten kunnen hun mening geven over onderdelen of aspecten die veranderd zouden moeten worden. Het is echter niet de bedoeling dat studenten alleen hun frustraties en onvrede uiten in deze vragenlijst, maar dat ze ook proberen mee te denken hoe dit verbeterd zou kunnen worden.
4. Ruimte voor aanvullende toelichting: Bij vraag.....	Aangezien de vragenlijst voor het merendeel uit gesloten vragen bestaat is het voor studenten soms wenselijk uitleg te geven. Daar is op deze plek ruimte voor. Het wordt echter wel van ze verlangd dat ze gericht uitleg geven, vandaar dat ze de vraag waar ze toelichting op willen geven erbij moeten vermelden.

Discussie

Op het conservatorium wil men de vragenlijst gebruiken als middel om de studenttevredenheid over het genoten onderwijs te bepalen. De uitkomsten zullen worden gebruikt om de kwaliteit van het onderwijs te verbeteren en te bewaken. Een evaluatie kan worden gezien als een onderdeel van de feedback die instructie en didactiek, schoolorganisatie, curriculum, onderwijsvernieuwing en onderwijsbeleid doelgericht en effectief maakt. Door regelmatig het onderwijs te evalueren kan de kwaliteit van het onderwijs worden gehandhaafd of verbeterd (Kells e.a., 1991). Door gebruik te maken van de ontworpen vragenlijst kan de kwaliteit van het onderwijs geëvalueerd worden. Wat is echter de kwaliteit van de ontworpen vragenlijst? Terugkijkend op alle activiteiten die gedaan zijn met een aanpak van drie formatieve evaluaties kan aannemelijk gemaakt worden dat de vragenlijst kwalitatief goed is.

Er zijn echter wel een aantal bedreigers in dit onderzoek, met name validiteitbedreigers. In de eerste plaats is er sprake van selectie-effecten (Swanborn, 1994). Zo zijn de geïnterviewde studenten en docenten niet a-select gekozen, maar is er gesproken met respondenten die zich hadden aangemeld en tijdens het hele onderzoek is met niet één student van de opleiding Music Technology gesproken. Ook is er geen SPSS-onderzoek op de vragenlijst verricht. Het ging in het onderzoek echter met name om de praktische bruikbaarheid en die is middels de derde formatieve evaluatie getest. Ook kunnen omstandigheden die op het conservatorium speelden een rol gespeeld hebben (Swanborn, 1994). Het kan mogelijk zijn dat de respondenten net een aantal frustrerende weken met allerlei praktische problemen die te maken hebben met het competentiegerichte curriculum te verwerken hebben gehad. Daardoor kan het zijn dat een negatiever beeld naar voren is gekomen over het curriculum op het conservatorium dan het in werkelijkheid is. Een derde bedreiger is de interactie tussen onderzoeker en respondenten, met name de antwoordtendenties (Swanborn, 1994). Het is mogelijk dat sommige respondenten de neiging hebben gehad hun antwoorden mede te laten bepalen door de vorm van de vraag, of de manier waarop de vragen gesteld werden. De onderzoeker kan vragen ook zo gestuurd hebben dat de antwoorden aan zijn verwachtingen zouden voldoen. Ook is het mogelijk dat de proefpersonen een bepaald beeld van zichzelf naar voren probeerden te brengen.

Er is nu een vragenlijst waarvan aannemelijk te maken is dat hij bruikbaar is, maar er moet voor een goede evaluatie waar de kwaliteit mee verbeterd kan worden nog meer gebeuren. Op het conservatorium zal men de vakevaluaties moeten inbedden in de organisatie. Op dit moment worden de vragenlijsten bij de studenten in de postvakjes gedaan en aan sommige docenten uitgedeeld. Er is verder geen vast protocol voor de vakevaluaties en er is geen controle op of alle studenten de vragenlijst wel invullen en inleveren. Veel docenten weten niet wanneer er vakevaluaties uitgevoerd moeten worden en wie daar verantwoordelijk voor is. Op het conservatorium zal een aantal vaste afspraken moeten worden gemaakt omtrent het uitdelen, invullen en inleveren. Dit zal ingepland

moeten worden op het jaarrooster, zodat zowel studenten, als docenten, als de coördinator evaluaties weten dat de evaluaties eraan komen; het is een steeds terugkomend protocol. Aangeraden wordt om dit bij de toets/eindopdracht te doen. Als er geen toets of eindopdracht is moet de vakevaluatie tijdens de laatste les worden uitgevoerd. Er moet dus ook een duidelijk overzicht zijn van wanneer alle laatste lessen en toetsen/eindopdrachten zijn.

De coördinator evaluaties zorgt ervoor dat er voor elk vak, voor elke docent een envelop klaarligt met daarin de evaluaties. De docent moet de vragenlijsten uitdelen. Vanwege de privacy en anonimiteit van de studenten moet er een envelop aanwezig zijn waarin de studenten hun ingevulde vragenlijst kunnen stoppen. De klassenvertegenwoordiger of een op dat moment aangewezen student moet de envelop bij zich houden. De docent kan dus niet zien wie welk formulier inlevert en de docent kan dus ook nooit te zien krijgen welke student wat invult. De studenten mogen pas het lokaal uit als de vragenlijst is ingeleverd. Studenten die niet aanwezig zijn moeten van de desbetreffende docent een vragenlijst in hun postvakje krijgen, waarop de naam van het vak is geschreven door de docent. De docent moet hiervoor verantwoordelijk zijn, hij/zij is degene die overzicht heeft op welke studenten wel/niet aanwezig zijn. De klassenvertegenwoordiger of aangewezen student levert de doos of envelop uiteindelijk in bij de receptie. Daar kan de coördinator evaluaties de evaluatieformulieren ophalen.

Het verwerken van alle gegevens dient zo spoedig mogelijk plaats te vinden en in een rapport geplaatst te worden. Dit rapport moet zo spoedig mogelijk bij de artistiek leider en coördinatoren terecht komen, die vervolgens weer een gesprek met de docenten zal hebben over de resultaten. Dit gesprek zal ook plaats moeten vinden als de resultaten positief zijn, dat stimuleert de docent. Op deze manier kunnen er direct veranderingen in het onderwijs worden aangebracht. De coördinatoren zullen echter wel moeten controleren of afgesproken veranderingen ook daadwerkelijk hebben plaatsgevonden. Docenten kunnen ook onderling elkaar helpen of op ideeën brengen. Als studenten zien dat er daadwerkelijk wat met de vakevaluaties gedaan wordt, zullen zij ook gemotiveerder zijn om de vakevaluaties de volgende keren serieus in te vullen.

Een grote tekortkoming van een vragenlijst als hulpmiddel om de kwaliteit van het onderwijs te meten is dat er niet doorgevraagd kan worden. Bij sommige vragen in de vragenlijst kan een probleem signaleerd worden, maar wat het probleem precies is wordt niet duidelijk uit deze vragenlijst. Dit gebeurt bijvoorbeeld bij de vraag 'De opdrachten voor dit vak ondersteunen mij bij het bereiken van de door mij te ontwikkelen competenties.' en bij de vraag 'De lessen worden op afgesproken tijdstippen gegeven'. De vraag geeft geen inzicht in waarom studenten iets niet goed vinden, er wordt op deze manier alleen een probleem signaleerd. Dat wordt echter wel geprobeerd te ondervangen door als open vraag te stellen wat studenten veranderd zouden willen zien en hoe dit gedaan zou kunnen worden, maar als een student aangeeft dat de lessen niet op afgesproken tijdstippen gegeven worden, dan is niet bekend waardoor dat komt. Ook kunnen studenten extra opmerkingen maken in de daarvoor gereserveerde ruimte. Voor meer duidelijkheid zou er echter een gesprek, een discussie kunnen plaatsvinden tussen studenten en docenten, in de vorm van een studentenpanel. In een studentenpanel kan men dieper op de vakken ingaan, men kan doorvragen en om ideeën vragen.

Een andere tekortkoming van de vragenlijst is dat vanuit het conservatorium de wens kwam of de vragenlijst gekoppeld zou kunnen worden aan de portfolio's waarmee gewerkt wordt. Een portfolio kan namelijk gebruikt worden als hulpmiddel om competenties te evalueren. Aangezien tijdens het werken aan dit onderzoek duidelijk werd dat het werken met portfolio's nauwelijks gebeurt en zelfs het competentiegerichte onderwijs op dit moment bij de meeste opleidingen nog volop in ontwikkeling is, wordt het echter aangeraden in de toekomst te kijken wat voor rol de portfolio's kunnen spelen bij het bepalen van de kwaliteit van het onderwijs. Op dit moment is het echter niet mogelijk de portfolio's te koppelen aan de vragenlijst die gebruikt wordt bij vakevaluaties.

Een bij dit onderzoek bijkomend voordeel is dat veel docenten en coördinatoren van de opleiding bewust over het curriculum en de vakevaluaties hebben moeten nadenken. Wat zijn hun percepties over deze onderwerpen. Vooral de docenten zien nu in wat het belang is van de vakevaluaties. Doordat zij zeer betrokken zijn geweest bij het onderzoek zijn zij ook meer betrokken bij de inbedding van de evaluaties in de organisatie. Zij kunnen nu niet meer zeggen dat zij niets van de bedoeling van de vakevaluaties afwisten.

Referenties

- Akker, J., van den (2004). Curriculum perspectives: an introduction. In J. van den Akker, W. Kuiper & U. Hameyer (Eds.), *Curriculum Landscapes and trends* (pp.1-10). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Braskamp, L.A., Brandenburg, D.C. & Ory, J.C. (1986). *Evaluating teaching effectiveness. A practical guide*. Beverly Hills: SAGE Publications, Inc.
- Dekker, H. & Dercksen, L. (2004). Competentiegericht ontwerpen: een kwestie van principes. In: H. Dekker, R. Poell, M. Van der Klink & S. Wagenaar (Eds.), *HRD Thema competentiegericht leren: de context centraal* (pp. 28 - 40). Doetinchem: Reed Business Information.
- Dousma, T., Horsten, A. & Brants, J. (1997). *Tentamineren*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Kells, H.R., Maassen, P.A.M. & Haan, J. De (1991). *Kwaliteitsmanagement in het hoger onderwijs: een handboek voor interne en externe evaluaties in universiteiten en hogescholen*. Utrecht: Lemma.
- Kroft, G. van der (2002). *Competenties toetsen concreet*. BVE Brochurereeks Perspectief op Assessment 2. Arnhem: CITOgroep.
- Kroft, G. van der, & Weeren, J. van (2004). Competenties meetbaar maken. *Tijdschrift voor Onderwijs en Opvoeding*, 63 (7), 13-15.
- Sluijsmans, D. (2002). *Student involvement in assessment. The training of peer assessment skills*. Proefschrift. Heerlen: Interuniversity Centre for Educational Research.
- Swanborn, P.G. (1994). *Methoden van social-wetenschappelijk onderzoek: nieuwe editie*. Meppel: Boom.